

Комисија за очување националних споменика, на основу члана V став 4. Анекса 8. Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини и члана 39. став 1. Пословника о раду Комисије за очување националних споменика, на сједници одржаној од 4. до 10. маја 2004. године, донијела је

ОДЛУКУ

I

Историјско подручје – Тврђава Кастел у Бања Луци проглашава се националним спомеником Босне и Херцеговине (у даљем тексту: национални споменик).

Национални споменик се налази на локацији означеној као к.ч. 4337 и 4338 (нови премјер), што одговара к.ч.1/1 (стари премјер), уписани у з.к. уложак бр. 2640, бр. посједовног листа 3524/2, и к.ч. 4336 (нови премјер), к.о. Бања Лука VII, општина Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Национални споменик чини тврђава, археолошки налази депоновани у Музеју Републике Српске у Бања Луци и археолошки налази који се налазе у земљи на археолошки неистраженим површинама, као и лијева обала Врбаса испод Кастела на к.ч. 4336 од ушћа Црквене до Моста Патре.

На национални споменик примјењују се мјере заштите утврђене Законом о спровођењу одлука Комисије за заштиту националних споменика установљене у складу са Анексом 8. Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини ("Службени гласник Републике Српске", бр. 9/02).

II

Влада Републике Српске дужна је да обезбиједи правне, научне, техничке, административне и финансијске мјере за заштиту, конзервацију и презентацију националног споменика.

Комисија за очување националних споменика (у даљем тексту: Комисија) утврдиће техничке услове и обезбиједити финансијска средства за израду и постављање информационе табле са основним подацима о споменику и одлуци о проглашењу добра националним спомеником.

III

У циљу трајне заштите националног споменика утврђују се сљедеће заштитне зоне:

I заштитна зона обухвата простор дефинисан у тачки I став 2. ове одлуке. У овој зони спроводе се сљедеће мјере заштите:

1. дозвољени су археолошки и конзерваторско-рестаураторски радови, укључујући и оне који имају за циљ презентацију споменика, уз одобрење министарства надлежног за просторно уређење у Републици Српској (у даљем тексту: надлежно министарство) и стручно надзирање надлежне службе заштите наслијеђа на нивоу Републике Српске (у даљем тексту: надлежна служба заштите);

2. простор споменика биће отворен и доступан јавности и може да се користи у едукативне и културне сврхе;

3. могуће је провођење програма активне заштите комплекса националног споменика уз обезбјеђење сљедећих мјера:

-концепт архитектонског програма ревитализације националног споменика може да буде проведен на начин који неће угрозити национални споменик, камену структуру зидова, све препознатљиве историјске слојеве комплекса и све археолошке налазе;

- приликом извођења инфраструктурних радова обавезно је стручно надзирање археолога;

4. није дозвољено одлагање отпада.

II заштитна зона обухвата простор око Тврђаве Кастел; на истоку до десне обале Црквене, на сјеверу и западу до Улице Колокотрониса све до каменог моста Патре на Врбасу. Овај обухват одговара подручју око тврђаве који је окруживао шанац. У овој зони проводе се следеће мјере заштите:

– није дозвољено извођење радова који би могли да утичу на измјену подручја, укључујући и промјену пејсажа;

– није дозвољено обављање радова на инфраструктури, осим у изузетним случајевима, уз пројекат одобрен од стране надлежног министарства и стручно надзирање надлежне службе заштите. У пројекат је потребно да се укључи извођење археолошких радова и конзервацију;

– није дозвољено одлагање отпада.

IV

Изношење археолошких налаза из тачке I став 3. ове одлуке (у даљем тексту: археолошки налази) из Босне и Херцеговине није дозвољено.

Изузетно од одредбе става 1. ове тачке, дозвољено је привремено изношење археолошких налаза из Босне и Херцеговине ради презентације или конзервације, уколико се утврди да конзерваторске радове није могуће извршити у Босни и Херцеговини.

Одобрење у смислу претходног става даје Комисија, уколико недвосмислено буде утврђено да то ни на који начин неће угрозити археолошке налазе. Комисија у свом рјешењу о одобрењу привременог изношења утврђује све услове под којима се то изношење може да изведе, рок за поврат у Босну и Херцеговину, као и задужење појединих органа и институција на обезбјеђењу тих услова и о томе обавјештава Владу Федерације, надлежну службу безбједности, царинску службу Босне и Херцеговине и јавност.

V

Стављају се ван снаге сви спроведбени и развојни просторно-плански акти који су у супротности са одредбама ове одлуке.

VI

Свако, а посебно надлежни органи Републике Српске, градске и општинске службе суздржаће се од предузимања било каквих радњи које могу да оштете национални споменик или да доведу у питање његову заштиту.

VII

Ова одлука доставиће се Влади Републике Српске, надлежном министарству, надлежној служби заштите и општинским органима управе надлежним за послове урбанизма и катастра, ради спровођења мјера утврђених у тач. II - V ове одлуке и надлежном општинском суду ради уписа у земљишне књиге.

VIII

Саставни дио ове одлуке је образложење са пратећом документацијом, које је доступно на увид заинтересованим лицима у просторијама и на *web* страници Комисије (<http://www.aneks8komisija.com.ba>).

IX

Према члану V, став 4. Анекса 8. Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини, одлуке Комисије су коначне.

X

Даном доношења ове одлуке, са Привремене листе националних споменика Босне и Херцеговине («Службени гласник БиХ», бр. 33/02, «Службени гласник Републике Српске», бр. 79/02, «Службене новине Федерације БиХ», бр. 59/02 и «Службени гласник Брчко Дистрикта БиХ», бр. 4/03) брише се национални споменик уписан под редним бројем 2.

XI

Ова одлука ступа на снагу даном доношења и објавиће се у «Службеном гласнику БиХ».

Ову одлуку Комисија је донијела у сљедећем саставу: *Zeuner Ahunbay*, Амра Хаџимухамедовић, Дубравко Ловреновић, Љиљана Шево и *Tina Wik*.

Председавајући Комисије

Дубравко Ловреновић

Број: 05.2-02-45/04-5
4. маја 2004. године
Сарајево

Образложење

I – УВОД

На основу члана 2. става 1. Закона о provedби одлука Комисије за очување националних споменика, успостављене према Анексу 8. Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини, “национални споменик” је добро које је Комисија за очување националних споменика прогласила националним спомеником у складу са чл. V и VI Анекса 8. Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини, као и добра уписана на Привремену листу националних споменика Босне и Херцеговине («Службени гласник БиХ», бр. 33/02), све док Комисија не донесе коначну одлуку о њиховом статусу, а за што не постоји временско ограничење и без обзира да ли је за дотично добро поднешен захтјев.

Комисија је на сједници одржаној од 1. до 2. јула 1999. године донијела одлуку о стављању Тврђаве Кастел у Бања Луци, општина Бања Лука, на Привремену листу националних споменика, под редним бројем 2.

У складу са одредбама Закона, а на основу члана V, став 4. Анекса 8. и члана 35. Пословника о раду Комисије за очување националних споменика, Комисија је приступила спровођењу поступка за доношење коначне одлуке за проглашење добра националним спомеником

II - ПРЕТХОДНИ ПОСТУПАК

У поступку који претходи доношењу коначне одлуке о проглашењу, извршен је увид у:

- документацију о локацији имовине и садашњем власнику и кориснику добра (копију катастарског плана и земљишнокњижни извадак),
- податке о садашњем стању и намјени добра, укључујући и опис и фотографије, податке о интервенцијама на рестаурацији или другој врсти радова на добру, итд.,
- садашње стање и намјену добра, укључујући и опис и фотографије,
- историјску, архитектонску или другу документарну грађу о добру,
- Приједлог програма за санацију, конзервацију, рестаурацију и ревитализацију Тврђаве Кастел у Бања Луци, који је сачинио Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске, 1998.

На основу увида у прикупљену документацију и стање добра, утврђено је следеће:

1. Подаци о добру

Локација

Град Бања Лука лежи на граници двије природне цјелине, у долини окруженој са три стране брдима, кроз коју протиче ријека Врбас. За свој постанак и развој, овај град захваљује, прије свега, одличном саобраћајном положају. Бања Лука лежи на крајњем јужном дијелу Панонске низије. Јужно од Бања Луке је брдовито залеђе, и раније непроходна клисура Врбаса. У ранијим периодима цеста је једино могла да пролази висоравнима изнад кањона, што се види и по положају утврђених градова између Бања Луке и Јајца.

Историјско подручје – Тврђава Кастел налази се на малом узвишењу уз лијеву обалу Врбаса, у подручју равничарског алувијалног терена. Десно од Кастела тече рјечица Црквина која се поред тврђаве улијева у Врбас. Према Врбасу падина брежуљка, на којем је Кастел, стрмо пада, док према Црквеној стране прилазе благим падом ка кориту ријеке. Према градској саобраћајници благе косе се дотичу главне комуникације. Током вијекова, великим грађевинским радовима и адаптацијама на

тврђави, измијењен је првобитни изглед терена. Такво узвишење је било погодна стратегијска тачка и било је насељено још од предсторије.

На подручју Бања Луке археолошки налази концентрисани су на два локалитета: у Горњем Шехеру, око 3-5 км јужно од центра града и у центру града, у којем је у другој половини XVI вијека почела интензивна изградња урбаног језгра и Тврђаве Кастел.

Историјски подаци

Стална грађевинска дјелатност на овом терену, на ушћу Црквине у Врбас, од XVI вијека до најновијег времена, оставила је мало трагова из ранијих периода. Археолошка истраживања су извођена у границама датих теренских могућности, углавном при конзерваторским и инфраструктурним радовима на тврђави и око ње. Интензивније су обављана од 70-их до 90-их година XX вијека. Писаних докумената из античког, а нарочито средњевјековног периода је мало.

Предисторијско доба

Налази из предисторијског доба су крајње фрагментари. Кремене алатке су нађене око табије IV и сјеверозападне капије. Вјероватно припадају палеолитској станици, а датоване су у период граветиена, тј. најмлађе фазе горњег палеолита у сјеверној Босни, која траје од XIX до прве четвртине XIII миленија прије наше ере (Граљук, 1888., 130, бр. 56; Баслер, 1988., 84). Неолитска керамика је откривена у дворишту I (Граљук, 1888., 130, бр. 56). У дворишту III (сонде X) откривен је на површини од око 50 м² дио каснонеолитског једнослојног насеља. Насеље је подигнуто на узвишеном дијелу ријечне терасе. У слоју, танком око 0,6 м, откривен је дио темеља и вјероватно дио дијела надземног зида једне настамбе, очуване дужине 4 м (З. Жеравица, 1983., 42). Од покретних налаза у слоју су у већем броју нађени фрагменти керамике која се приписује носиоцима баденске културне групе и мали број фрагмената керамике вучедолске културне групе. Поред керамике, пронађени су кремени ножићи и животињске кости (З. Жеравица., 1983., 41-53). На кремене алатке, које су вјероватно припадале овом насељу, наишло се на површини између бунара и зграде у којој је смјештен Завод за заштиту споменика културе и природе РС (Граљук, 1983., 33). Предисторијска керамика, приписана периодима енеолита и бронзаног доба, нађена је у дворишту III, на споју бедема и зида јужног казамата и уз западну страну уљне јаме (Граљук, 1983., 33). Испред Кастела (на простору означеном као двориште II), откривен је депо који је садржавао 23 глинене утега (Граљук, 1983., 33). На Кастелу је констатован покретни археолошки материјал из касног бронзаног и гвозденог доба (Граљук, 1888, 130, бр. 56).

Античко доба

Из античког доба материјални налази су доста сиромашни, али потврђују постојање насеља које се развијало од II до VI вијека. Међутим, на основу ходолошких испитивања, античких географских карата (*Tabula Peutingeriana* и *Itinerarium Antonini*) и углавном случајних налаза, установљено је да се овдје налазило античко насеље *Castra*, у којем је била путна станица (*mansio*), војни логор (*castrum*), цивилно насеље уз логор (*canabae*) и бенефицијарна станица (*statio*) (Бојановски, 1988., 360, 375). Припадала је територији провинције Горње Паноније, а подручје је било насељено племеном Осеријата. Насеље *Castra* се налазило на комуникацији која је полазила из *Salone* (Солин) на источној обали Јадранског мора, тадашњег политичког центра римске провинције Далмације, до *Seritiusa* (Босанске Градишке), тадашњој луци на Сави у провинцији Панонији. Цеста кроз Бања Луку је пролазила трасом данашње саобраћајнице од Горњег Шехера до Кастела. Скорић је сматрао да се знатно античко насеље са логором налазило на мјесту тврђаве Кастел. Ископавањима 1971.-1974. године у сондама у дворишту III издвојен је антички слој. У сондама E, E1, E2, E5 и E7 откопани су у слоју III остаци камених подница. У слоју је било много трагова пожара, па се претпоставља да су надземни дијелови тих настамби или радионица били од дрвета. Иако је слој био затворен, нису могле да се установе величине основа. Испод њих се налазио првобитни хумус. Античка керамика на Кастелу је по свом карактеру

насеобинска. Поред остатака посуђа, нађени су керамички тегови, римска цигла (зидна, кровна и тубулуси), остаци стаклених посуда, камених и глиненних пршљенова и један недатован римски бронзани новчић. Већина керамичког материјала је домаће производње. Врло мало има импортованих фрагмената посуђа. Цијели материјал може да се определијели у шири временски оквир од II до VI вијека, с тим да је касноантичка керамика (IV - VI вијек) многобројнија. Један фрагмент трбуха посуде са печатастим орнаментом у виду ромба је гепидског поријекла (VI вијек). То би била уједно и горња хронолошка граница цијелог слоја у дворишту III. У слоју је нађено и много комада гвоздене троске, што упућује на претпоставку о постојању ковачких радионица. Овај слој и остатке подница у њима, И. Чремошник је датовала у рани средњи вијек (Чремошник., 1972., 133-134).

У дијелу Кастела близу куле 1, нађена је крстаста фибула из IV вијека и остаци великих, камених, правилно клесаних блокова, сложених у “киклопски” зид. На дну табије 9 нађени су остаци темеља зграда на првобитном нивоу земљишта, у непосредној близини између куле 1 и 2. Уједно, то је топографски био најдоминантнији дио, погодан за подизање римских објеката. Неколико примјерака античког новца нађено је ван археолошког контекста. Скидањем земље са казамата, нађен је антонинијан Салонине, жене цара *Gallijena*, ковачница *Siscia* (Сисак), направљена између 253. и 268. године. У ископу табије 3, пронађена је мала римска бронза *Constansa* (337.-350.), ковачница *Siscia*. Код табије 6 пронађена је мала бронза *Costantiusa II* (337.-361.), ковачница *Siscia*. Одраније је познат налаз сестерција (*sestertius*) *Faustine*, жене цара *Antonina Pia* (138.-161.), ковачница *Roma* (З. и Л. Жеравица, 1984., 33-39). Касније је пронађено још неколико бронзаних новчића и апликација у земљи, којом је био засут кров арсенала (Т 2) од којих је један припадао *Marku Aureliju* (161.-180.) (Граљук, 1983., 36).

Ископавањима од 1980. до 1988. године откривени су зидови, чија величина и обрада камених квадера упућује на јаче касноантичко утврђење: на обали Врбаса испред велике чатрње, и испод табије 3 уз ушће Црквене у Врбас. У дворишту II откопани су дијелови темељних зидова неког већег касноантичког објекта са полукружном апсидом, чија намјена још није дефинитивно одгонетнута (базилика, административна зграда или комплекс различитих садржаја) (Граљук, 1988.). Бројни зидови тврђаве, посебно предњи зид куле 1, изграђени су од зидова римских сполија (Шево, 1996., 21, нап. 22).

На локацији Говедарница, близу тврђаве, наилазило се на темеље неке античке зграде, одломак натписа *D/is/ M/manibus/* неког надгробног споменика, античке новце и цигле (Скарић, 1924.). Касније су аероснимцима утврђени остаци неке римске грађевине у том подручју (Бојановски, 1974., 95). Близу Говедарнице, при поправци моста преко Црквине, нађен је жртвеник посвећен Јупитеру и “*genio loci*”, тј. заштитнику мјеста, а поставио га је активни конзуларни бенефицијар (нижи официр из штаба намјесника) провинције Паноније, *Superior L. Sicinius Martinus* у II вијеку наше ере (*Patsch*, 1905., 574-577; Пашалић, 1960., 24, Бојановски, 1988., 302). Натпис је поуздана индикација да је ово насеље било важно за римску власт. Претпоставља се да је у њему могао да буде центар једне аутохтоне жупе, који је касније подигнут на ранг *municipia* (Бојановски, 1974., 95; Бојановски, 1988., 349). Назив насеља индукује уједно на постојање гарнизона. У селу Чокори, у долини Сутурлије код Бања Луке, пронађен је дио надгробног споменика са гентилним (царским) именом *Aelii*, што би указивало на урбанизацију Бања Луке у доба П. Елија Хадријана (*P. Aelius Hadrianus*) (владао од 117. до 138. године), који је овдје, “изгледа, издашније дијелио цивитет” (Бојановски, 1988., 302, 342).

Око Ферхадије нађени су антички новци и остаци грађевина (Бојановски, 1974., 95, са осталом литературом). Истраживањима локалитета Ханиште, 1985. и 1986. године, на којем се налазио Ферхад-пашин хан (изграђен 1579.-1587., срушен 1640. године), откривени су у античком слоју остаци темељних зидова грађени од муљике, локалног меканог камена *лауша*, уз мноштво покретних керамичких, стаклених, гвоздених и коштаних налаза, комада троске, цигле и новца. Све је

датовано у временски оквир III и IV вијека (Граљук, 1988.). Изгледа да је на ареал античке насеобине насеља Ферхад-пашина агломерација, у којој је од 1576. до 1587. године изграђено 216 објеката (Бојановски, 1988., 301).

Средњи вијек

Горе поменуто И. Чремошник је слој III у сондама Е у дворишту III детерминисала у период раног средњег вијека, од VIII до XII вијека. Установила је два стамбена стратума: ранији, са укопаним настамбама, и каснији, са надземним настамбама. У оба слоја зидови ових настамби били су обложени дрвеним материјалом и облијепљени лијепом. Насеље је било ограђено сухозидним бедемом од набацаног камења, чији је један дио констатован у ширини од 5-6 м. Опис услова налаза слаже се код оба истраживача, али се не слажу у детерминацији материјала, тако да то питање остаје отворено (упоредити Л. и З. Жеравица, 1984., 33-39 и И. Чремошник, 1973, 193-195).

Према досадашњим разматрањима у литератури, на Кастелу су се очекивали остаци средњевјековних зидова. Половином XVII вијека у Бања Луци се помињу два града, један у Горњем Шехеру, а други у Доњем Шехеру (Кастел) (Бејтић, 1953., 92, Крешевљаковић, 1953., 26, Шабановић, 1979., 212-213). Познато је да је, поријеклом антички топоним Кастел, често постајао назив за касније средњевјековно утврђење (Анђелић, 1957., 233). Међутим осим остатака подница од ломљеног камена премазаних кречном смјесом, или подница од запечене земље, уз обиље керамичког материјала, у II археолошком слоју у сондама Е у дворишту III, као и ископу при прањњењу табија, ништа конкретније није нађено током ископавања 1971.-1974. године. Керамика је датована у период од XII до XV вијека, с тим да је у дворишту III налажена највећим дијелом млађа керамика XIV-XV вијека, а у табијама и око бедема, поред касне, у већем броју је налажена и старија керамика XI-XIII вијека (Л. и З. Жеравица, 1984., 26-33).

При каснијим истраживањима, аутор радова Б. Граљук је констатовао да је већи дио до сада откривених супструкција на простору између кула 1 и 2 "припада предтурској провенијенцији", тј. из XIV-XV вијека. Зидне супструкције су концентрисане на прилазним дијеловима тврђави (код биста хероја) и на сјевероисточном прилазу тврђави из правца тржнице (Граљук, 1983., 37,38). Ипак, о постојању средњевјековног утврђења још нема довољно података и све је на нивоу индиција (Граљук, 1988.а).

Име Бања Лука први пут се помиње 1494. године у једној исправи угарског краља Ладислава II Јагеловића. Тада се Бања Лука налазила у саставу Јајачке бановине. У наведеној исправи краљ апелује да се, између осталих, тврђави у Бања Луци пружи помоћ. Наводи се да је у њој један каштелан, Јурај Микулашић, из чега се закључује да је тврђава била мања од тврђава у Звечају и Бочцу, у којима су била по два каштелана. У једном предрачуна се наводи трошак за 44 војника пјешака у тврђави Бања Лука, а у Јајцу за 117 војника. У периоду до 1528. године, Бања Лука се помиње још у неколико докумената, и то у вези потешкоћа са снабдијевањем и османским продорима на територију Јајачке бановине (Тхаллоцзу, 1916). Поред материјалних и писаних трагова о постојању неког средњевјековног насеља или утврђења, не зна се гдје се тврђава Бања Лука налазила, али према раним османским документима, вјероватно у Горњем Шехеру (Бејтић, 1953., 93-97). У Доњем Шехеру су од средњевјековних топонима остали име рјечице Црквена и кварта Лауш.

Османско доба

Почетком 1528. године, цијело подручје Јајачке бановине, од Јајца до Саве, пало је под османску власт. Убрзо, 1554. године, у Бања Луку је пресељено сједиште босанског санџак-бега, и у периоду до 1639. године је била значајан војно-административни центар. Путем преко Мркоњић-Града била је повезана са тадашњом западном границом, до које је успостављена османска власт. Преко Врбање, Котор-Вароши и Добоја, водио је пут на исток. У Бања Луци је било, идући са брдовитог запада, југа и истока, прво веће упориште, довољно близо граница за пребацивање војске у нове велике офанзиве на сјеверу и сјеверозападу, а опет у залеђу, штићено Савом, за чување и освјежавање офанзивних, а касније дефанзивних трупа. Половином XVI вијека, Османлије су биле господари цијелог Балканског

полуострва и већег дијела Панонске низије (Војводина, средња Славонија до Осијека), а 1541. године освојили су Будим. На западу, освајањем Клиса, 1537. године, завладали су читавим подручјем Хрватске, јужно од Велебита.

У таквој ситуацији санџак-бегови Босанског санџака су од љета 1554. године најчешће боравили у Бања Луци, која је између 1554. и 1563. године постала њихово званично сједиште, што је било у складу са ондашњим приликама и османским освајачким плановима (Шабановић, 1982., 72). Тежња за даљим проширењем, учвршћивањем власти на великом освојеном подручју које се налазило између двије јаке непријатељске силе, Аустрије и Венеције, али истовремено и слабљење централне власти, приморале су власт да спроведу реформу управне подјеле Царства. Тако је, 1580. године, основана велика административна јединица - Босански пашалук (беглербеглук, ајалет) (Шабановић, 1982., 78). Сједиште пашалука је било у Бања Луци, која се налазила на средини вертикале сјевер-југ на балканском дијелу Османског царства.

Први санџак-бег је био Софи Мехмед-паша. Он је започео велику градитељску дјелатност у Горњем Шехеру између 1554. и 1557. године. Ферхад-паша Соколовић, посљедњи босански санџак-бег (1574.-1580.), који је столовао у Бања Луци, постављен је те године за првог беглербега. Од 1579. до 1587. године, развио је велику градитељску активност у Доњем Шехеру, данашњем центру града, гдје је дао да се изгради и увакуфи 216 објеката. Међу њима је, у непосредној близини џамије Ферхадије, уз Врбас, саграђена прије 1587. године топхана (арсенал). За топхану се претпоставља да се налазила испред "западних бедема тврђаве, уз пут ка дрвеном мосту, који је такођер саградио Ферхад-паша, што би значило да се топхана можда налазила негдје око Топничке касарне" (Шево, 1996., 44). Османлије су из топхане 1570.-1573. довлачили топове у Клис, и 1580. године у Бихаћ. Године 1583. изливено је 30 топова (Храбак, 1980., 99). Топхана је претворена у тврђаву за вријеме владе султана Мехмеда III (1595.-1603.), и за разлику од Старог града у Горњем Шехеру, названа Нови град. По обичају, у тврђави је била саграђена и џамија, која је посвећена поменутом султану. Још 1739. године је била у функцији, али није познато када је срушена, ни гдје се налазила. Такође није познато како је изгледала тврђава саграђена крајем XVI и почетком XVII вијека.

Османска моћ је полако почела да слаби већ крајем XVI вијека. Западне државе су кренуле у напад. Бања Лука постаје све ближе државној граници. Врховна власт се сели из Бања Луке 1639. године. Из XVII вијека има мало података који се односе на тврђаву и њен изглед или опремљеност. Путописци који су прошли кроз Бања Луку у XVII вијеку (А. Ђорђић-1626., Хаџи-Калфа-1650., бискуп Маравић-1655. и Евлија Челебија-1660. године) помињу двије тврђаве, једну у Горњем Шехеру и другу у Доњем Шехеру, али не дају њихове описе. Тврђава је поправљана 1639. године (Крешевљаковић, 1953., 26). Бањалучка капетанија основана је иза 1660. године. Познато је да је град, и прије оснивања капетаније, био самосталан, јер је имао диздара - војног заповједника и три рода војске: *мусџахфизе*, чија је служба била у вези тврђаве и опкопа, *цебеџије*, који су водили бригу о оружју и муницији, те топчије (Крешевљаковић, 1952., 123-125, 127; 1991., 144-147). Крајем XVII вијека, послје дужег времена у којем је владала равнотежа између два велика царства, Хабсбуршког и Османског, долази поново до међусобног рата (1683.-1699.). У том су рату аустријске трупе, под командом маркгрофа Лудвига Баденског, накратко заузеле Бања Луку августа 1688. године. Од тог времена се више не помиње тврђава у Горњем Шехеру. Рат је завршен миром у Сремским Карловцима почетком 1699. године. Између осталог, Османско царство је одступило Аустрији западни дио Сријема до линије Тиса - ушће Босута, Славонију, Лику и Банију. Венеција је задржала дио Далмације до Динаре око Книна и Вргорца. Аустрија није могла неко вријеме да врши нападе јужно од Саве и Дунава, али су стално постојали сукоби мањег обима на граници. Тако је Бања Лука постала у наредном вијеку први већи град на удару противничких снага, јер се налазила близу границе два царства, свега 8 сати хода по равници. Стога је османска власт предузимала убрзану акцију утврђивања градова.

Порта је 1701. године повјерила бањалучком кадији оснивање радионице за израду топова и ђулади, вјероватно модернизовање и наставак рада топхане (Шево, 1996., 54). При обнови за вријеме Нуман-паше Ђуприлића 1712. - 1714. године, тврђава

добија коначне габарите. Проширена је по принципу Вобановог система. Према опису анонимног војног шпијуна из година 1718.-1739., тврђава је имала јаке бедеме и три шанца са западне стране (*Bodenstein*, 1908., 95-112). Сличну слику даје и неколико војних планова које су израдили војни шпијуни. Поновна непријатељства, започета 1714. године, окончана су Пожаревачким миром 1718. године. У овим крајевима Аустријанци су добили Бијељину и Брчко, а граница ка западу је ишла Савом, преко ушћа Уне у Саву, до Новог. Борбе су настављене до 1739. године. Аустријске трупе су 1737. године продрле до Бања Луке и покушале заузети тврђаву, али у том подухвату нису успјеле (Зеленика, 1955., 347). Рат је завршен Београдским миром 1739. године. Од тада, па све до 1878. године, Аустријанци нису прешли Саву. Иза те битке тврђава је опет поправљана током 1737.-1738. године. Из анонимног описа, писаног око 1785. године, у тврђави је било 50 топова (Крешевљаковић, 1953., 26). У Босни се тада поправљају тврђаве и спремају се на даљи отпор Аустријанцима. Почетком XIX вијека, тачније 1809. године, извршене су веће поправке на граду Јајцу и на Кастелу. Међутим, ситуација се мијења и значај бањалучке тврђаве опада. Према попису из 1833. године, у тврђави су била 33 топа разног калибра (Крешевљаковић, 1952., 151). Средином XIX вијека, тврђава је била прилично оштећена. Путописци наводе да је у њој било много војничких зграда - магазина, затвор и барутана. Посљедна оправка тврђаве била је 1868. године. Тада је изграђена зграда, касније названа топничка касарна, ван зида Кастела. Према фотографијама Кастела из првих година аустроугарске владавине, види се шанац, Капетанов конак у оквиру јужног бедема, и осматрачница код ушћа Црквене у Врбас, код табије 3. Аустријском окупацијом, тврђава у Бања Луци није више била толико интересантна. У Бања Луци је био војни округ са једним батаљоном 15-ог обласног корпуса. Уселио се у постојеће објекте у тврђави, која је била у доста рушевном стању. Крајем XIX вијека, подигнуто је за офицере уз Врбас купалиште дрвене конструкције, тзв. *Schwimmschule*.

Иза II свјетског рата па до 1959. године, Тврђава Кастел је и даље служила у војне сврхе. Од 60-их година надаље, простор Кастела је кориштен у разноврсне сврхе: изграђена је летна позорница, зграде Музеја НОБ-е и још неке зграде, које су касније срушене.

2. Опис добра

Локалитет заузима површину од 26 610 м² унутар зидова тврђаве и изван бедема око 21 390 м². Кастел је равничарска артиљеријска тврђава полигоналне основе у облику издуженог трапеза. Артиљерија је током XVII вијека била усавршена, тако да се тврђава могла сасвим да приклони терену. Бедеми јој једва одскачу од тла. Браниоци су се укопавали у јаке ниске полигоналне табије, које су грађене на преломима трасе бедема. Са полигоналних табија су се бочном ватром могли да бране дужи фронтови из мањег броја ватреног оружја. У омотачу тврђаве има 7 истурених табија (Т.3-9). Зидови табија су дебели око 2,5 м. Ширина унутрашњости табија је у просјеку око 10 м, а висина 6-7 м. Осим табије 9, која је наистуренија и шестоугаона, остале су петоугаоне и приљубљене уз бедеме, по три на западној и сјеверној страни, и једна на југоисточном углу.

Са унутрашње стране на бедеме су прислоњена три арсенала. Два се налазе уз јужни бедем, а трећи у склопу централног логора уз сјеверни бедем. Тако је ојачана одбрана јужног и сјеверног бедема. Бедеми тврђаве су дебели, ради одупирања разорној снази артиљерије. На појединим ојачаним мјестима њихова дебљина је и до 6,5 м. Грађени су из три дијела: од два омотача и натрпаног камења и земље међу њима. Атуле су уграђиване дуж бедема. Вањски омотач дебео је 2,5 м. На његовом врху су прсобрани, високи 1,9 м, а опход по зиду је широк око 1 м. Унутрашњи омотач је дебео свега 0,8 м. Маса камена и земље између омотача је дебела и до 3 м. Тврђава је грађена од правоугаоног приклесаног камена, насланог на различит начин и везаног малтером. За бридове спољних углова бедема, кула и прсобрана, употребљени су углавном добро клесани блокови. Изгледа да су првобитно дуж цијеле линије бедема и табија били прсобрани, али су само неки од њих, вјероватно они коју су затечени при рестаураторско-конзерваторским радовима, рестаурисани.

Уз бедеме су још три увучене куле квадратне основе, од којих су куле 2 и 5 уствари капи-куле и излазе на Врбас. Кула 4 је у углу између табија 7 и 6, на кољену

зида. Једино је главна капи-кула истурена (К 1). Уз бедеме, који прате обале Врбаса, још су прислоњени јужни, мањи арсенал (насупротив казамату) (Т 2), и мањи арсенал код сукапи-куле (Т 1), а трећи арсенал се налазио уз бедем поред табије 6. Тако су два арсенала уз јужни бедем, заједно са табијама на оба краја тог зида, имали уперено ватрено оружје на десну обалу Врбаса, на којој су могле да се концентришу непријатељске трупе. Испред капи-куле откопане су супструкције куле полигоналне основе са зидовима (К 7). Вјероватно је она служила као први улаз у тврђаву. Саставни дио одбрамбеног система тврђаве био је шанац, широк 20-30 м, који је опкољавао Кастел са свих страна, осим уз Врбас, тако да је тврђава била као на острву. Данас је шанац затрпан, а налазио се отприлике на подручју Улице Колокотрониса. Око сјеверног и источног бедема се налазе јаки земљани насипи - ескарпе, а испред јужног бедема је постављен још један бедем. У насипима уз бедеме су се налазили тајни подземни пролази, испод источног и сјеверног зида, те ка Врбасу. Уз западни бедем нема насипа. Испред цијеле дужине јужног зида, дуж обале Врбаса, налази се велики заштитни бедем који је овдје подигнут ради геолошких особина тла.

У Кастел се улази кроз капи-кулу (К1), на западном бедему, и широка, лучно надсведена врата, у сјеверном зиду (чији је лук од цигли вјероватно преправљен када и прозори на топничкој касарни). Капи-кула се налази између табија 9 и 8, које су је врло успјешно покривале артиљеријском и пушчаном ватром. Од капи-куле се убрзо стиже до сукапи-куле (К 2), гдје је био главни излаз на обалу Врбаса. Ватра са табије 9 је успјешно покривала оба улаза и мост на Врбасу, а баражном ватром је покривала јужни и западни бедем. Зато је табија извучена из бедема. Унутрашњост тврђаве је великим казаматом и арсеналом уз јужни бедем (Т 2) подијељена на два дијела: мањи, западни, у којем је смјештен централни логор, и већи, гдје су својевремено били објекти разне намјене. Централни логор заузима површину од 1 285 м². Налази се на сјеверозападном простору дворишта II. Са западне, јужне и источне стране одијељен је од осталог простора зидовима, док је са сјевера налегао на бедем тврђаве. Не зна се када је источни зид срушен. У логор се улазило кроз кулу квадратне основе на јужном зиду. Унутар логора био је арсенал и још једна квадратна кула у сјеверозападном углу, која је имала улогу да штити овај угао бедема тврђаве.

Главни казамат је дугачак око 80 м, а широк око 15 м. На њега се уз јужни зид наставља мањи, исто грађени казамат или арсенал. Између њих је пролаз из дворишта II у двориште III. Оба казамата су полуукопана и дебелих зидова. Спадају у тип заштитних казамата у које су биле смјештене трупе и складишта. Унутрашњост казамата је подијељена масивним стубовима и зидовима подужно на два дијела. На источном зиду су четворо једнокрилних врата и шест малих лучно засведених и високо постављених прозора. На западној страни су само једна шира врата. Ма малом казамату, на источном зиду, су такође једнокрилна врата и два мала четвороугаона, високо постављена прозора. Сјеверне стране казамата уз пролаз између њих имају велике и широке лучно пресведене отворе. Радовима на санацији Кастела установљен је и систем снабдијевања тврђаве водом. На пјесковитој обали Врбаса ископана су два добро покривена и маскирана бунара. У њима је била ријечна вода, претходно филтрирана кроз слојеве пијеска. Из тврђаве су до "велике чатрње", тј. бунара, водиле специјално изграђене надсведене и маскиране степенице (К 5), а до "мале чатрње" се приступало кроз врата на бедему између табије 9 и сукапи-куле (К 2).

У дворишту III је солидно зидана камена зграда, вјероватно саграђена у вријеме аустроугарске владавине. У њој је смјештен Завод за заштиту културног и природног наслеђа Републике Српске.

Једини објект војне намјене знатнијих димензија, касније назван касарна за артиљерце или топничка војарна, саграђен је 1865. године. Зграда је подигнута на седреном подзиду, југозападно од табије 9, уз мост. У подзиду су очувани остаци ојачавајућих дрвених греда, па се претпостављало да се на овом мјесту можда налазила топхана (1998.,4). Објект је правоугаоне основе са истаком на западној страни и има приземље и спрат. Грађен је од камена. Између спратова је хоризонтална греда и на њој се виде крајеви греда који држе горњи спрат. Улаз у зграду, са каменим лучно надсведеним тријемом на којем је балкон, је на средини сјеверне фасаде. Изнад њега је исто толико широк излаз на балкон од просторије у центру зграде. Са сваке стране су симетрично, на оба нивоа, 4 прозора. На јужној

фасади је на оба нивоа по 10 прозора. Првобитни правоугаони прозори су у аустријском периоду добили лучне завршетке и оквире од цигле. Кров је двосливни, покривен циглом. Типолошки се сврстава у војне објекте с краја XIX вијека.

3. Досадашња законска заштита

У поступку који претходи доношењу коначне одлуке о проглашењу, извршен је увид у акте о заштити добра и утврђено је да је на основу законске одредбе, а Рјешењем Земаљског завода за заштиту споменика културе и природних ријеткости НР БиХ, Сарајево, број: 726/50 од 16. јуна 1950. године, локалитет Тврђава Кастел, стављен под заштиту државе.

При ревизији рјешења, Рјешењем Завода за заштиту споменика културе НР БиХ, Сарајево, број:02-696-3 од 18. јуна 1962. године, локалитет Тврђава Кастел, стављен је под заштиту државе.

Завод за заштиту споменика културе Босне и Херцеговине, Сарајево, донио је Допунско рјешење бр. 02-40-102/70 од 2. јула 1970. године, које се односи на издвајање из законске заштите објеката изграђених унутар зидина Кастела:

- зграда I Музеја Босанске крајине (дирекција),
- зграда II Музеја Босанске крајине (збирке),
- зграда Музеја револуције.

Наведени објекти су разрушени у земљотресу 1969. године. Зграде су срушене, а обрушени камени материјал са зидова тврђаве, који је био употребљен за њихову изградњу, се употребио за рестаурацију тврђавских објеката.

Просторним планом Републике Босне и Херцеговине до 2002. године, валоризиран је у II категорију.

У Регистру културних добара Републике Српске, Кастел има статус непокретног културног добра од изузетне важности. Под бројем Р-725 заведен је у Регистар споменика Републике Српске који уживају претходно наведену заштиту.

4. Истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови

Конзерваторско-рестаураторски радови

-1963. године, по напуштању Кастела од стране Југославенске народне армије, почели су радови на санацији тврђаве.

-1969.-1975. године, Републички завод за заштиту споменика културе Босне и Херцеговине вршио је захват на Кастелу. Почело се са сјеверним и западним дијеловима бедема, табија и кула.

-1976.-1984. године - радови на санацији и ревитализацији: јужног бедема код куле 2, јужног арсенала (Т 2), у склопу западног бедема изграђена је трафостаница, те кроз Кастел дјелимично разведена инфраструктурна мрежа (детаљније радови извршени су током **1980.-1982. године** - постављање инфраструктурне мреже - канализација, водовод, ПТТ) (Граљук 1983., нап. 14 и 15). Такође је извршено вађење земље из двојног бедема. Затворени су бројни неконтролисани и "дивљи" пролази. Године **1982.-1984.** уређен је јужни арсенал (Т. 2), скидани су вишеслојни земљани тампони са казамата.

-2002. године, *CHWB* је извршио измјену кровне конструкције на капи-кули (К 1).

Археолошка истраживања

-1971.-1974. године - сондажна ископавања, највећим дијелом у дворишту III (ископано око 600 м²) и око табија 9 и 3. Током вађења земље из табије 9 и чишћења бедема, сакупљан је покретни археолошки материјал. Радове су изводили стручњаци Земаљског музеја из Сарајева (И. Чремошник) и Музеја Босанске крајине из Бања Луке (Л. и З. Жеравица).

-1980.-1986. године - сукцесивна ископавања стручњака Завода за заштиту споменика културе и природе, Бања Лука (Б. Граљук), на појединим дијеловима Кастела. Откривен је низ објеката XVI, XVII и XVIII вијека: основе војних објеката, подземних пролаза, просторија, тајних прилаза Врбасу и Црквеној, обални бедем уз Врбас, дијелова табије (К7) према Чаршији, дијелова малог и великог хендека (јарка) и

велике чатрње. Антички дијелови откопани су на просторима између куле 1 и куле 2, испод табије 3 до ушћа Црквине у Врбас и испред велике чатрње.

-1987. године - ископавање касноантичке базилике у дворишту II у Кастелу, сондажна ископавања на Говедарници.

Сав покретни археолошки материјал се налази у Музеју Републике Српске или у Заводу за заштиту културног и природног наслеђа Републике Српске у Бања Луци, осим жртвеника нађеног 1895. године, који је још те године пренешен у Земаљски музеј у Сарајеву.

5. Садашње стање добра

Бедми

Јужни бедем је саниран од табије 9 до мјеста на којем се налазила кула 5 и официрско купатило, али је тај дио распуцао, нарочито на страни уз Врбас и клизи, те пријети да се обруши. Одавде према истоку и табији 3 није вршена санација бедема, који је на појединим дијеловима распуцао, у источном дијелу пао, а понегдје му недостају дијелови. Уз то је бедем угрожен растињем. На тераси испод бедема, код обале Врбаса, је пролаз из тврђаве на обалу, који је скоро прекривен растињем. Камени надсвођени пролаз ка тзв. великој чатрњи и поред официрског купатила је потпуно онеспособљен, онечишћен, нарочито на приобалној страни. На највећем дијелу источног бедема је отпала оплата, те растиње и атмосферилеје угрожавају његову структуру. Дио источног и јужног бедема, заједно са табијом 6, су највише страдали у земљотресу 1969. године.

Куле 3 и 4 (у простору централног логора, данас љетне позорнице) имају оштећене кровне конструкције, објекти кисну, те се уништавају дрвене конструкције и зидови. На кулама је вршена адаптација, али већ више деценија нису у употреби. Зидови централног логора су оштећени, а источни зид би требало да се реконструише. Кули 2 - сукапи-кули је дотрајала шиндра. Сјеверна половина куле 5, из које се излазило из дворишта III на Врбас, је срушена.

На табијама од бр. 4 до 8 су извршени конзерваторско-рестаураторски радови. Из унутрашњости табије 9 је током радова у периоду 1969.-1974. године извађена земља, али изгледа да на њој нису вршени већи радови као на наведеним табијама. На појединим мјестима се виде распуклине спојева зидова на угловима, и то угао додира јужног зида са два сусједна зида. На неким горњим дијеловима изнад камене греде, растиње пријети разарању зида. Понегдје у платну зида недостаје камени блок, а веће обрушавање спољнег платна је на сјеверном зиду.

Топничка касарна је напуштена послје земљотреса 1969. године. На њој нису вршени санациони захвати. Испуцали су зидови, а међуспратна дрвена конструкција и столарија су уништени. Покров и кровна конструкција су дотрајали и дјелимично пропали.

Арсенал (Т 1) поред сукапи-куле је зарастао у растиње и неистражен је.

III – ЗАКЉУЧАК

Примјењујући Критеријуме за проглашење добара националним споменицима (Службени гласник БиХ", бр. 33/02 и 15/03), Комисија је донијела одлуку као у диспозитиву.

Одлука је заснована на следећим критеријумима:

А) Временско одређење

Б) Историјска вриједност

Ц) Умјетничка и естетска вриједност

i. Квалитет обраде

iii. Пропорције

v. Вриједност детаља

vi. Вриједност конструкције

Д) Читљивост (документарна, научна и образовна вриједност)

i. Материјално сведочанство о мање познатим историјским раздобљима

ii. Свједочанство о историјским мијенама

iv. Свједочанство о одређеном типу

Ф) Амбијентална вриједност

i. Однос облика према осталим дијеловима цјелине

ii. Значење у структури и слици простора

iii. Објекат је дио цјелине подручја

Г) Изворност

i. Облик и дизајн

iv. Традиција и технике

v. Положај и смјештај у простору

Х) Јединственост и репрезентативност

i. Јединствен или риједак примјерак одређеног типа или стила

И) Цјеловитост (цјелине, подручја, збирке)

i. Физичка цјеловитост (компактност)

ii. Хомогеност

iii. Заокруженост

Саставни дио ове одлуке су:

- фотодокументација,
- графички прилози.

Кориштена литература:

У току вођења поступка проглашења историјског добра националним спомеником БиХ, кориштена је следећа литература:

1895. Patsch, Karlo, *Етнoграфски нахођаји из године 1895.*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву VII, Сарајево, 1895., 573-586

1909. Bodenstein, Gustav, *Повијесџ насеља у Посавини 1718-1739.*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву ЦЦ, Сарајево, 1908., 95-112

1916. Thaloczy, Ljudevit, *Повијесџ (бановине, града и вароши Јајца) 1450.-1527.*, Загреб, 1916.

1924. Скарић, Владимир, *Бањалука и њена околина у давнини*, Отаџбина, Бањалука, 1924., бр. 23 и 24

1952. Крешевљаковић, Хамдија, *Прилози џовијесџи босанских градова џод џурском џравом*, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином II/1951, Оријентални институт у Сарајеву, Сарајево, 1952., 119-184

1953. Бејтић, Алија, *Бања Лука џод џурском владавином*, Наше старине I, Завод за заштиту споменика културе НР БИХ, Сарајево, 1953., 91-115

1953. Крешевљаковић, Хамдија, *Сџари босански градови*, Наше старине II, Завод за заштиту споменика културе НР БИХ, Сарајево, 1953., 7-45

1954. Зеленика, Милан, *Бој 1937. године*, Енциклопедија Југославије, Лексикографски Завод ФНРЈ, том I, Загреб, МСМLV, 347

1957. Вего, Марко, *Насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево, 1957.

1958. Анђелић, Павао, *Средњовјековни градови на Неретви*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, н.с. (А), XIII, 1958., 179-231
1960. Пашалић, Есад, *Античка насеља и комуникације у Босни и Херцеговини*, Посебна издања Земаљског музеја у Сарајеву, Сарајево, 1960.
1972. Баслер, Ђуро, *Архитектура касноантичког доба у Босни и Херцеговини*, Библиотека Културно наслеђе, Веселин Маслеша, Сарајево, 1972.
1972. Чremoшник, Ирма, *Касиел, Бања Лука – градина са слојевима од праисторије до данас*, Археолошки преглед 14, Савез археолошких друштава Југославије, Београд, 1972., 133-134
1973. Чremoшник, Ирма, *Откривено славенско градинско насеље у Касиелу у Бањој Луци*, Зборник Крајишких музеја В, Бања Лука 1973., 193-195
1974. Бојановски, Иво, *Долабелин систем цестиа у римској провинцији Далмацији*, Академија наука Босне и Херцеговине, Дјела, књ. XLVII, Центар за балканолошка испитивања, Сарајево, 1974.
1975. Жеравица, Лидија, *Хронолошки оквир њерђаве Касиел у Бањој Луци*, Путеви 6, Сасопис за књижевност и културу, Бања Лука, 1976., 685-692
1979. Шабановић, Хазим, *Челебија, њуџоџиси*, Библиотека Културно наслеђе, ИП Веселин Маслеша, Сарајево, 1979.
1980. Храбак, Бохумил, *Привреда Бањалуке до 1683. године*, Историјски зборник I, Бања Лука, 1980.
1982. Шабановић, Хазим, *Босански њашалук, њосџанак и њуравна њодјела*, II издање, Свјетлост, Сарајево, 1982.
1983. Жеравица, Зденко, *Осџаци баденског насеља на Касиелу у Бања Луци*, Зборник, књ.1, Археолошка проблематика западне Босне, Археолошко друштво Босне и Херцеговине, Сарајево, 1983., 41-54
1983. Граљук, Борис, *Новија археолошка открића и истраживања на њодручју Бањалуке и околице*, Зборник II, Археолошка проблематика Западне Босне, Археолошко друштво Босне и Херцеговине I, Сарајево, 1983., 23-40
1983. Зденко-Жеравица, Лидија, *Археолошка истраживања на Касиелу у Бањалуци*, Наше старине XVI-XVII, Републички завод за заштиту споменика културе и природе БиХ, Сарајево, 1984., 19-45
1984. Граљук, Борис, *Ханиџџе, раноџурски каравансерај*, Археолошки преглед, Љубљана (за 1984. годину), 1985., 268.
1986. Граљук, Борис, *Бања Лука/Касиел*, Археолошки преглед (за 1985. годину), Љубљана, 1986., 136-137
1988. Баслер, Ђуро, *Gravettien*, Археолошки лексикон Босне и Херцеговине, Земаљски музеј БиХ, том I, 184
1988. Бојановски, Иво, *Босна и Херцеговина у античко доба*, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Дјела, књига LXVI, Центар за балканолошка испитивања, књига 6, Сарајево, 1988.

1988. Граљук, Борис, *10 година археолошких истраживања подручја Бањалуке и околине*, Каталог изложбе, Бања Лука, 1988.
- 1988.a Граљук, Борис, *Касцел, Бањалука*, Археолошки лексикон Босне и Херцеговине, Земаљски музеј БиХ, том II, 130, бр. 09.56.
1991. Крешевљаковић, Хамдија, *Кашћаније у Босни и Херцеговини*, у: Изабрана дјела 1, ИП Веселин Маслеша, Библиотека Културно наслеђе, Сарајево, 1991.
1996. Шево, Лјиљана, *Урбанистички развој Бање Луке*, у: Урбанистички развој Бања Луке, Општина Бања Лука, Завод за заштиту споменика културе и природе Бања Лука, Бања Лука, 1996., 13-79 (ћирилица)
1998. *Приједлог програма за санацију, конзервацију, рестаурацију и ревитализацију тврђаве Касцел у Бањој Луци*. Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске, Бања Лука, мај, 1998.

Носилац истраживања и израде Приједлога одлуке:
Лидија Фекежа, магистар археологије,
вањски сарадник Комисије за очување националних споменика